

מז'ן-ולז'ן ועד נשות דימונה: הצלת עצמו בממון חברו

הרב נריה גוטל

גיבור סיפרו של ויקטור הוגו – 'עלובי החיים', שב לאחרונה, במידת-מה, לתחייה, והפעם "באמת". קבוצת האמהות שנכנסה למרכול, לקחה מצרכים וסירבה לשלם, שבה והעלתה לסדר היום הציבורי מציאות קשה של אדם הגון שאינו רואה לעצמו ברירה אלא לשלוח ידו לרכוש הזולת, לפת לחם. נכון, יש כמובן לא מעט הבדלים בין אז להיום. היום, הדבר לא נעשה בהיחבא, אדרבה לאור היום ועל רקע תקשורת. היום, ז'אבר – השוטר הרע - אינו נמצא ואין מי שיתעקש על העמדה לדין; אדרבה, דברי הכומר דאז המוותר על פמוטיו, בעל החנות דהיום המשלם מכיסו, הם המתקבלים. היום, לא מדובר בנטילה לצורך קיום מינימלי ממש ובאדם מזה-רעב.¹ ועדיין עיקרו של דבר דומה: אדם הגונב רכוש זולתו על מנת לכלכל את עצמו ואת בני ביתו.

ובכן, לו היה ז'ן-ולז'ן, או היו אותן אמהות, שואלים הלכה, מה היו מורים להם: מותר או אסור? ואם מותר, אזי גם לכתחילה או רק היתר דיעבדי? ואם רק דיעבד, האם ישלמו 'לכשירווח'? לכאורה, היינו אומרים, שאלה מעיקרא ליתא. הלא זה כבר נקוט בידינו שישנן רק, ואך ורק, שלוש עבירות חמורות עליהן מצווים למסור את הנפש ואילו על כל האחרות יעבור ואל יהרג (סנהדרין עד ע"א), ומאחר וגניבה אינה נמנית עם השלוש, הרי לכאורה פשוט לגמרי שיגנוב ובלבד שלא ימות. מה מפתיע אפוא להיווכח כי לא רק שהדבר אינו פשוט כלל ועיקר, אלא שלחלק מן הפוסקים ההכרעה הפוכה. דבר זה מחייב, כמובן, הסבר, ולפי קוצר המצע שלהלן, משהו מהילוכה של הלכה בנדון.

פרשיית הגדיש

לאמיתו של דבר, לדידו של עולם ההלכה, השאלה אינה חדשה כלל וזה כבר נתנו פוסקים לא מעטים דעתם לסוגיה. יתרה מזו, יתכן שספק ראשוני בשאלה זו עלה כבר אצל דוד המלך.² כל הדין בסוגיה נזקק, בראש וראשונה, למחלוקת הראשונים בפרשנות סוגיית בבא קמא (ס ע"ב) המתייחסת לדוד ולגבוריו. על אחד מהם מסופר (שמואל ב', כג) כי כאשר רצו פלשתים להשמיד יבול ישראל, הוא התייצב בתוך חלקת שדה מלאה עדשים "ויצילה" והושיע את ישראל. ובהמשך (שם שם, טו): "ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבאר בית לחם אשר בשער", הגבורים נענו לאתגר, אם כי דוד לא שתאם לבסוף. מקראות אלה מתבארים בגמרא (שם) כספק הלכתי שהעלה דוד בפני חכמי הסנהדרין, והם פשטוהו לו. ומה היה הספק? בגמרא שלוש העמדות,³ אחת מהן נוגעת ישירות⁴ לענייננו: "... רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישאל הוה דהו מטמרי פלשתים בהו, וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חבריו? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חבריו, אבל אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו". רוצה לומר, לרב הונא הספק נגע ישירות בשאלה אם "מותר לאדם להציל עצמו בממון חבריו" והתשובה הייתה שככלל אסור, ובך – כמלך – אין מוחין. בפשיטות נראה אפוא, שסוגיה זו מכריעה בבירור שאסור לו לכל אדם – שאינו מלך – ליטול ממון חבריו ולו גם להצלת עצמו.

¹ אם כי יש מקום להעיר, שגם התצרוכת דאז אינה התצרוכת דהיום, ולפי סוגיית כתובות (סז ע"ב) הגורסת שצריך ליתן לאביו המורגל בכך "אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו", הרי הרגלי אורח חיים, אישיים וכלליים, משפיעים הלכה למעשה. וראה שם על מחוייבות למותרות כ"ליטרא בשר [אם בקר ואם עוף – היקר יותר!] בכל יום", "בשר שמן ויין ישן", "תרנגולת פטומה ויין ישן", למורגלים בכך.

² אולי אפילו אצל יהושע בן נון, כפי שיבוא להלן.

³ על מה שהביא את הגמרא לחרוג, לכאורה, מן הפשט, ראה ראב"ד המובא בשיטה מקובצת, בבא קמא, (ק"ז ע"ב) ד"ה ובאמת וברור.

⁴ וראה שם גם דעת "רבנן ואיתימא רבה בר מרי".

כך אכן משתמע מרש"י על אתר, אשר לא רק שלא אמר ולו גם מילת הגבלה אחת על דברי הגמרא, אלא הותירם כפשיטותם ואף הוסיף בהמשכה (ד"ה ויצילה): "שלא ישרפוה, הואיל ואסור להציל את עצמו בממון חבירו". תוספות (שם, ד"ה מהו), לעומת זאת, מיד הדגישו כי השאלה לא נסבה אלא על שאלת השיפוי, "אי חייב לשלם כשהציל עצמו מפני פקוח נפש", אך ודאי לא על עצם ההצלה, שהיא – פשוט וברור - מותרת.

מחד, שיטת תוספות מתקבלת כמובן על הדעת – וכי עלתה על דעתך שיחוייב אדם למסור נפשו על עבירת גזילה?! הן "מילתא דפשיטא היא, דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא שלש עבירות" (רא"ש שם, יב) על כרחק השאלה אינה אלא רק שאלת ממון, על הפיצוי, ולא על עצם המעשה. מאידך, אין לכחד שבלשון הסוגיה, העמדתם קשה, כטענת ר"י עטלינגר (שו"ת בנין ציון, סימן קסז): "פירוש זה של התוספות והרא"ש דחוק מאוד בלשון הגמרא, דלא הוי ליה למימר מהו להציל עצמו בממון חבירו אלא הוי ליה למימר מי שהציל עצמו בממון חבירו חייב לשלם או לא". מבחינה זו, דוקא דברי רש"י פשוטים יותר. דא עקא, מסברה, דבריו תמוהים ביותר, שכן זה "הוא דבר שא"א לומר כלל, דכל עבירות יעבור ואל ירהג חוץ מע"ז וג"ע וש"ד ואף גזל" (שו"ת אגרות משה, יו"ד א', סימן ריד)!

מסיבה זו היו שצמצמו את הדברים והעמידו את הסוגיה במצב שלא הייתה זו סכנת נפשות גמורה. ניתן היה להציל גם בדרך אחרת, או שהיה דוד בטוח שד' יסייעו אם יחמיר.⁵ במקרה כזה, ורק במקרה כזה, נקבע שאסור לו לאדם להציל עצמו בממון חבירו, ואולם בכל מקרה של פיקוח נפש גמור ודאי יסכים גם רש"י עם היתר הגזילה. "זהו מה שצריך לומר בכוונת רש"י אבל לא שנאמר בדבריו מה שלא ניתן להאמר" (אגרות משה, שם).

דא עקא, כל זה טוב ויפה מסברה, ברם אין לכך ולו גם רמז בדברי רש"י עצמם. לפיכך ר"י עטלינגר, בשו"ת בנין ציון (א, קסז-קעב)⁶ קיבל את דברי רש"י פשוטים כמשמעם וסבר שאכן, לדידו זה גופה מה שהורתה הסוגיה: ככלל אסור לו לאדם להציל עצמו בממון חבירו, ודוד המלך – חריג.

פרשיית לחם הפנים ובשר הקודש

משהילך הבנין ציון בדרך זו, ביאר לפיה סוגיות נוספות. האחת חוזרת לדוד עצמו, אשר בעת הימלטו משאול מגיע לנוב עיר הכהנים ומבקש מאחימלך לחם (שמואל א', כא). אחימלך מסרב תחילה, בטענה "אין לחם חול אל תחת ידי כי אם לחם קדש", ועל כך משיבו דוד "והוא דרך חול ואף כי היום יקדש בכלי". או-אז נענה הכהן לבקשתו, "ויתן לו הכהן קדש כי לא היה שם לחם כי אם לחם הפנים המוסרים מלפני ד' לשום לחם חם ביום הלקחו".

מה פשר הדיאלוג? במה נחלקו אחימלך ודוד? דנו בדבר בסוגיית מנחות (צה ע"ב-צו ע"א) וביארו: הכהנים טענו שאינם יכולים למסור בידיו, בידיו, לחם קודש – לחם הפנים. השיבם דוד, כי לא זו בלבד שלחם הפנים שהוסר מהשולחן - ומותר באכילה לכהנים - מותר לו, אלא אפילו לחם שזה עתה הונח על השולחן - ואסור באכילה אפילו לכהנים - גם הוא מותר לו באכילה. זאת משום שתקפו בולמוס והוא "מסוכן", והרי זה פיקוח נפש המתיר כל. את שורש המחלוקת העמיד הבנין ציון כנסוב על השאלה באלו קדשים רשאים להאכיל את הנמצא בפיקוח נפש: רק בקדשים המותרים לכהן או גם באלה שאסורים אפילו לכהנים.

⁵ ראה ר"י רוזניס, פרשת דרכים, דרוש יט – דרך החיים; שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סימן לב, אות ג; שו"ת אגרות משה, יו"ד א', סימן ריד ושם שם ב', סימן ס, ענף ב. לחילופין, ראה הלכה ברורה לסוגיית ב"ק, שם: כלל אין ללמוד מרש"י הלכה, שכן כבר קבע השדי חמד (כללי הפוסקים, סימן ח אות יב) כי דרכו של רש"י לפרש כפשט לשון הסוגיה, גם כאשר מצד הכרח ההלכה לא יוכרע כך.

⁶ ר"י עטלינגר נתן דעתו לסוגיה שוב ושוב. נוסף לשו"ת בנין ציון, א, סימנים קסז-קעב ראה גם שו"ת בנין ציון החדשות, סימן קעג; שם, ג, סימן קג; וכן שומר ציון הנאמן, תרי"ב, סימן קטז.

אחימלך סבר שאסור לאדם להציל עצמו בממון שאינו שלו – יהא זה ממון חברו או ממון שמים, ואילו דוד סבר שהדבר מותר – בממון חברו ובממון שמים.⁷

סוגיה נוספת שהתבארה לו, לבנין ציון, בהילוך זה, היא משנת אבות (ה, ה), בה נימנו בין עשרת הנסים שנעשו לאבותינו בבית המקדש: "לא הפילה אשה מריח בשר הקדש", ובמיוחס⁸ לרש"י ביאר – בפירושו השני – "שאלו הריחה ובאת לטעום מהם אין שומעין לה להאכילה בשר קדש". תמה על כך בעל 'תוספות חדשים', על אתר: הרי אין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש והכל יודעים את האמור בש"ס (יומא פב ע"א) שעוברה שהריחה מאכילין אותה – אם אין פתרון אחר – אפילו בשר קדש! ואכן נדחקו בזה פרשנים, אך להנ"ל הדבר מובן: סוגיית יומא שהתירה, עוסקת בממון הכהן, וממנו מאכילין, הגם שאלה קדשים. משנת אבות לעומת זאת, עוסקת בקדשי גבוה, שהם – כממון הזולת, שלא בהרשאתו – אינם נאכלים, שכן אין אדם מציל עצמו בממון חברו.

בהתאם לכך סיכם הבנין ציון כי ודאי לא ניתן לקבוע בפשטות שמותר לאדם להציל עצמו בממון חברו. ראשית, הסוגיות הנ"ל התבארו היטב למאן דסבר אין מצילין. שנית, הלוא הוכח שזו מחלוקת ראשונים שאינה מוכרעת: דעת רש"י, שאין מצילין מן הסכנה לא בממון חברו ולא בממון גבוה; דעת תוספות ורא"ש, שמצילין; ובאשר ל"שאר ראשונים – לא ראיתי בזה הכרע", לא לכאן ולא לכאן.⁹

פרשיית העדים

אלא שלכאורה כמה וכמה סוגיות מתייצבות נגד עמדה זו ואומרות חד-משמעית את ההיפך הגמור. לדוגמה, בכתובות (יט ע"א) הסביר רב חסדא את שיטת רבי מאיר הגורס שעדים שאמרו "אנוסים היינו מחמת נפשות" אינם נאמנים לפסול את השטר, בהנמקה שלדידו הלכה היא כי "עדים, שאמרו להם חתמו שקר ואל תהרגו – יהרגו ואל יחתמו שקר", ולכן אינם נאמנים לומר שנהגו בניגוד להלכה. הסבר זה נידחה על הסף על ידי רבא בטענה זו: הלוא אם היו העדים באים תחילה להיוועץ בנו, ודאי היינו אומרים להם לחתום ולא ליהרג, שכן מן המפרסמות הוא ש"אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש – אלא עבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכות דמים בלבד", ולמה אחר שחתמו נאמר להם מדוע חתמתם?! ולכך התפרשו לרבא דברי רבי מאיר בדרך שונה. לענייננו מכל מקום, לכאורה מפורש כאן שאדם מציל עצמו בממון חברו, יחתום שקר ואל יהרג!

אכן, משנשאל על כך ר"י עטלינגר השיב שסוגיה זו גופה מוכיחה שהדבר נתון במחלוקת ואינו חד-משמעי. נכון הוא שרבא אמר בזה דברים חד משמעיים, ברם וכי לא הפוכה בדיוק הייתה טענת רב חסדא! לאמור,

⁷ או-אז נשאלת כמובן השאלה, שבפרשיית לחם הפנים, היותר קדומה, סבר דוד בפשטות שמותר להציל עצמו בממון חברו ולעומת זאת בפרשיית הגדיש, היותר מאוחרת, הסתפק בדבר! נזקק לכך הבנין ציון עצמו, והשיב כך: "אז סבר דוד שמותר להציל עצמו בממון חברו וגם בממון גבוה, אבל אחר שאינה ד' לידו לחם שיצא כבר מידי מעילה, אפשר דעייז בעצמו נסתפק דוד במה שהיה פשיטא לו שמותר להציל עצמו בממון חברו, שאולי שמרו הקב"ה מלחטוא, ולכן כששוב בא מעשה כזה לידו שאל לסנהדרין אם מותר להציל עצמו בממון חברו – והשיבו לו שאסור". אם זו ההכרעה המאוחרת הרי מכאן ש"באמת י"ל שאסור להציל עצמו" בממון חברו ובממון גבוה.

⁸ מחד, אחר שהוכח כי הפירוש אינו לרש"י, לא ניתן לומר כבנין ציון: "רש"י לשיטתו קאי". מאידך, דוקא כך מצטרף תנא דמסייע נוסף לשיטה זו.

⁹ להוציא הראב"ד, הלכות חובל ומזיק ח, ד – בו נטה הבנין ציון לראות מקבילה לשיטת תוספות, אם כי הוא עצמו מבהיר שהדיוק משם אינו מוחלט. ואכן, ההיפך הגמור משתמע מדברי הראב"ד, המובאים בשיטמ"ק בבא קמא קיז, ב: "מציל עצמו בממון חברו הואיל ואתא לידן נימא בה מילתא, דאיכא מילי דקשיין אהדדי... ואיכא למימר מה שאדם חייב להציל חברו בממונו הני מילי בפניו... אבל שלא בפניו לא מתחייב ממונו בכך, ואפילו בפניו נמי לא שיפסיד זה ממונו אלא שישלם פסידתו...". והרי זה תואם דווקא שיטת רש"י!

מחלוקת אמוראים לפנינו, בדעת ר' מאיר, ובאותה מידה שנכון הוא כי רבא מתיר את החתימה, באותה מידה נכון הוא שרב חסדא אוסר אותה.

יתירה מזו; ר"י עטלינגר מפנה למדרש¹⁰ בו נאמר מפורשות: "שלושה שאין עומדין בפני פקוח נפשות: עבודה זרה וגלוי עריות ושפיכות דמים. רבי יהודה אומר אף הגזל", וברמב"ן – מובא בשיטמ"ק (כתובות שם, וכן הוא ברשב"א) – הגירסה לא רבי יהודה אלא רבי מאיר, והרי זה רבי מאיר "לשיטתו"¹¹ נכון הוא שרמב"ן עצמו דחה את הדברים, אך אין זה אלא משום הבחנתו בין גזל ממשי ובין עדות שקרית – הגוזלת רק בעקיפין – ואילו המשווים רואים את העדות כ"דינא דגרמין" וכגזל ממשי. בכל אופן, דברי המדרש, לפחות ביחס לגזל, מדברים בעד עצמם ושוב מציגים שיטה קדומה הגורסת שאסור לו לאדם להציל עצמו בגזל חבריו.

פרשיית קיפוח הרועה

סוגיה נוספת שצויינה, ואף היא "כנגדו", הייתה זו שביומא (פג ע"ב), שם סופר על רבי יהודה ורבי יוסי שהלכו בדרך, וכאשר תקף בולמוס את רבי יהודה "קפחיה לרועה, אכליה לריפתא" (רש"י: כפאו ונטל ככרו הימנו), ושוב רואים שמציל אדם עצמו בממון חבריו! ר"י עטלינגר, שגם על כך נשאל, השיב (בסימן קסט) כי שוב גם כאן הדבר חוזר לאותה מחלוקת התנאים. הן המשך המעשה (שם) הוא זה: מחה בו רבי יוסי, ברבי יהודה ואמר לו: "קפחת את הרועה", וכאשר הגיעו לעיר תקף בולמוס את רבי יוסי, עד ש"סבבוהו בני העיר והקיפוהו לגינין של דבש ומתיקה וקערות של תבשילין" (רש"י). או-אז אמר לו רבי יהודה: "אני קפחתי את הרועה ואתה קפחת את העיר כולה".

הקשה הבנין ציון: ראשית, מדוע מחה רבי יוסי ברבי יהודה, והלוא מציל אדם את עצמו בממון חבריו! שנית, מה פשר תגובת רבי יהודה, הן בני העיר נתנו את המאכלים ברצון, ואילו הוא נטל את הפת בעל כורחו של הרועה! אלא שהם הם הדברים: רבי יהודה סובר שמציל אדם עצמו בממון חבריו, ולכן חטף מהרועה, ורבי יוסי סובר שאסור להציל את עצמו בממון חבריו, ולכן מחה. אחר שאירע לרבי יוסי מה שאירע, הגיב רבי יהודה ואמר שלשיטתו הדברים דומים לחלוטין: כשם שלך הותרה הנטילה מאחר וניתנה מרצון, כן גם לי הותר הדבר מחמת פיקוח הנפש בו הייתי נתון. והוסיף וחתם הבנין ציון שאם אכן בכך חלוקים רבי יהודה ורבי יוסי, אזי בדין הכריע רש"י לאסור, שכן כלל נקוט בדינו (ערובין מו ע"ב): "רבי יהודה ורבי יוסי – הלכה כרבי יוסי", ו"כל שכן כשגם רבי מאיר מסייע לו".

פרשיות החסיד, החומס והתועה

סוגיות אלה נדונו בסידרת תשובותיו של הבנין ציון, ולימים, הדיון שהתפתח בנדון, הביא 'אחרונים' להזכיר בהקשר זה סוגיות נוספות. לדוגמה, זו שבבבא קמא (פ ע"א): "מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מלבן, ושאלו לרופאים, ואמרו: אין לו תקנה עד שינק חלב רותח משחרית לשחרית; והביאו לו עז וקשרו לו בכרעי המטה, והיה יונק ממנה משחרית לשחרית. לימים נכנסו חבריו לבקרו, כיון שראו אותה העז קשורה בכרעי המטה חזרו לאחוריהם, ואמרו: לסטים מזויין בביתו של זה (רש"י: רועה בשדות אחרים וגוזל את הרבים), ואנו נכנסין אצלו! ישבו ובדקו ולא מצאו בו אלא אותו עוון של אותה העז. ואף הוא בשעת מיתתו אמר: יודע אני שאין בי עוון אלא עוון אותה העז, שעברתי על דברי חברי".

¹⁰ ר"י עטלינגר ציין למדרש זה – "ברייתא חיזונית" – לפי הבאתו ברמב"ן, שבשיטה מקובצת; ולפנינו באוצר המדרשים – אייזנשטיין, עמ' תקלו, מדרש שלשה וארבעה, אות כז.

¹¹ מאחר וגם להלן, הן בפרשיית הרועה והן בפרשיית החסיד, רבי יהודה כן מציל עצמו בממון חבריו, הרי זה מחזק גירסת הרמב"ן – רבי מאיר ולא רבי יהודה – במדרש זה. אכן ראה להלן, הערת הר"ע יוסף, על זיהויי האפשריים של רבי יהודה בחלק מהפרשיות – בר אלעאי או בן בבא – ועל אי הסכמת הירושלמי והבבלי בנדון, ולכן כל טענת "לשיטתו" מפוקפקת קימעא.

לו יצוייר שמחלתו של החסיד לא הייתה קשה, ניתן להבין מדוע היה עליו להימנע. ואולם מצורת התיאור משמע שמחולי זה הוא מת, ואכן המאירי (על אתר)¹² כותב מפורשות שזו הייתה מחלה קשה ביותר, ו"אף על פי שבמקום פיקוח נפש הותרו האיסורין להתרפא בהם, דבר שנאסר מכוח תקנה ומחשש פסידת אחרים ראוי להחמיר בו ביותר". לאמור, מחד – פיקוח נפש, מאידך – חשש גזל, והשני גובר; משמע שגם אם מדובר בפיקוח נפש, הגזילה אסורה ואסור להציל עצמו בממון חבריו.

[כאן המקום להעיר לראייתו הנאה של הר"ע יוסף (יביע אומר, ד', חו"מ, ו אות א) ש"אותו חסיד" מכוון – לפחות לדעת הבבלי¹³ – לא לר' יהודה בן בבא אלא דווקא לר' יהודה בר אלעאי (השווה תמורה טו ע"ב), שכן משתמע שהחסיד מת בחוליו ואילו ר' יהודה בן בבא מת בידי הרומאים (בבלי סנהדרין יד ע"א). אם אכן כך הדבר, ו"חסיד" זה הוא הוא סתם ר' יהודה, הרי מתאימה הנהגתו לשיטתו הנ"ל ביומא: הוא סבר שיותר לאדם להציל עצמו גם בגזל, וכך נהג. חבריו לעומת זאת סברו כחולקים, שאסור להציל עצמו, ולכן מחו בו. ואם תשאל: מדוע חזר בו ר' יהודה ולבסוף הודה להם? אפשר משום שסבר שהיה ראוי לשמוע בקול חבריו, אף שמצד הדין מותר (ראה שבת קלד: "אע"פ שאני אומר כך וחברי אומרים כך, מימי לא מלאני לבי לעבור על דברי חברי"), מה גם "שהיה אפשר לו לדחוק עצמו לגדלה ע"י רועה ובחורשין ולא עבד הכי תלה החטא בעצמו"].

מקור נוסף אליו ציינו אחרונים¹⁴, בהקשר זה, הוא ירושלמי עבודה זרה (ב, ב): "לא סוף דבר שאמר לו הרוג את איש פלוני אלא אמר לו חמוס את איש פלוני", ומראה הפנים (שם) מבאר שהדברים תואמים את שיטת הסוברים שיהרגו ואל יחתמו שקר.

מקור נוסף: תקנת יהושע בן נון ש"התועה בין הכרמים מפסיג ועולה מפסיג ויורד" (בבא קמא פ ע"ב) המתפרשת לחלק מן הראשונים (כראב"ד, המובא בשיטה מקובצת ב"ק קיז, ב) כהיתר לאדם התועה בדרכו ומצוי בפיקוח נפש לשבור ענפי אילנות רעהו על מנת להינצל. ומה הרבותא בתקנה, והלוא מדובר בפיקוח נפש! אלא שמעיקר הדין כל עוד חבריו אינו כאן, אסור לו להציל עצמו בממון חבריו, ולכן נצרכה תקנת יהושע להתיר גם בהיעדרו; ושוב – לפרשנות זו – ראייה נוספת לאיסור ההצלה בממון חבריו.¹⁵

הייתכן!?

מובן מאליו שגם אם אכן קיימת שיטת תנאים-אמוראים-ראשונים סדורה הסבורה שאל לו לאדם המצוי במצב של פיקוח נפש לגנוב לחם מבית חבריו, וימות ולא יגנוב, שיטה זו אומרת דרשני וזוקקת הסבר: הלוא לכאורה, הדבר מנוגד לחלוטין לכל הידוע לנו מעיקרי כלליה של תורה, הגורסת "וחי בהם ולא שימות בהם" בכל שאינו נימנה על השלוש החמורות! ואף לשיטת בעלי התוספות (עבודה זרה כז ע"ב ד"ה יכול) הסוברים שרשאי אדם להחמיר על עצמו גם בשאר עבירות, וגם לרמב"ם (הלכות יסודי התורה ה, ד) הסובר כך – לפי הנמוקי יוסף והכס"מ¹⁶ – ביחס ל"אדם גדול וחסיד ירא שמים", הרי לית מאן דפליג שזה אינו

¹² ולא כן במהרש"א: "ואפשר שהיה חולה שאין בו סכנה ולא היה לו להתירו בעצמו"; וכן בבן יהוידע; וראה אוצר מפרשי התלמוד, שם.

¹³ בירושלמי סוטה (ט, י), לעומת זאת, מפורש שהכוונה לר' יהודה בן בבא, וכן דעת "גאון" בשיטה מקובצת ב"ק פ ע"א; וראה תוספתא בבא קמא ח, יג.

¹⁴ ראה מהר"ץ חיות, ב"ק ס ע"ב; וראה ירושלמי כפשוטו עמ' 188.

¹⁵ נכון הוא שראשונים אחרים (כשו"ת הרשב"א, ד', סימן יז ובחידושי, ב"ק פא ע"ב) מבארים שהחידוש הוא כי במקרה כזה תיקן יהושע שהוא רשאי להציל עצמו אפילו שלא על דעת לשלם, שכן אם מדובר בכוונה לשלם ופשיטא ופשיטא רשאי להציל עצמו; לחילופין, היו מן הראשונים שהעמידו כי כלל לא מדובר בפיקוח נפש.

¹⁶ נמוקי יוסף, סנהדרין, סוף פרק שמיני, יח ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה והמקדש את השם – מובא ע"י הכס"מ, הלכות יסודי התורה ה, ד.

אמור אלא בהתנדבותו של החסיד ורק כאשר "רואה שהדור פרוץ בכך", לא בכל אדם, לא בכפייתו ולא על רקע כשלנו. תמוה אפוא כיצד זה אוסרת עליו השיטה הנ"ל לגנוב, ובכך גוזרת עליו מיתה!

מיוון הסברים נתנו לכך אחרונים. ר"ש קלוגר (האלף לך שלמה, י"ד סימן ר) הבחין בין עבירות שבין אדם למקום לעבירות שבין אדם לחבירו. "נראה לומר דלא התירה התורה לעבור על כל עברות מכח פיקוח נפש חוץ השלוש, רק בעברה שבינו לשמים, שהקב"ה מחל על כבודו והתיר בעברה שבין אדם למקום, אבל בעברה שבין אדם לחברו לא הותר בעבור פיקוח נפש. ויש להסביר הדבר דעיקר הטעם דעברה שבין אדם למקום מותר מכח פיקוח נפש, מכח דמוטב שיחלל שבת אחד כדי שישמור שבתות הרבה, והיינו שע"י עברה זו יחיה ויקיים כמה מצות, וזה שייך בעברות שבין אדם למקום, דאף שמתמעט בזה כבוד שמים מ"מ אח"כ יתרבה ע"ז כבוד שמים. אבל בעברה שבין אדם לחברו מה בצע להנגזל מה שהלה עושה אח"כ מצות ומעשים טובים, סוף סוף לא ישולם הזיקו בזה, לכן אינו מותר רק באם יודע ממי גוזל דאז אפשר בידו לשלם דאז כיון שאין לו הפסד לא גרע הצלת גופו מהצלת ממונו... והא דאמרינן אין לך דבר שעומד בפני פ"נ אלא ג' דברים היינו בעברות שבין אדם למקום בזה אין עברה עומדת רק הני ג', אבל בעברות שבין אדם לחברו אף בגזל אסור להתרפאות רק באופן שיהיה בידו לשלם".

ר"י עטלינגר עצמו, בשו"ת בנין ציון הנ"ל (סימן קעא), נתן לשיטה זו שלוש הנמקות: ראשית, מצד המקור - "ר' עקיבא למד שפיקוח נפש דוחה לא תעשה מעבודה שדוחה שבת, וראינו גזל שחמור משבת שהרי עבודה דוחה שבת ואינו דוחה גזל". שנית, מצד הדיוק, בדברים הדומים לר"ש קלוגר - "גם אם ילפינן מוחי בהם ולא שימות בהם, הרי שם כתוב ועשיתם את כל חקותי ואת כל משפטי, ובזה לא התיר הקב"ה שלא למות רק מה שנוגע אליו דהיינו חקותיו ומשפטיו אבל לא מה שהוא לאחרים ולהיות גם רע לבריות למען הציל עצמו ממיטה"; שלישית, מצד הערכים המתנגשים - "אחר דילפינן שעבודה זרה עומד בפני פיקוח נפש מואהבת את ד' אלקיך וגו' בכל נפשך כדאמרינן בסנהדרין (דף ע"ד) ואמרינן שם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לך נאמר בכל מאודך, ולכן כמו דילפינן שם דשפיכות דמים עומד בפני פיקוח נפש הוא הדין גם כן גזל כיון דיש אדם שממונו חביב עליו מגופו".

ר"ש ישראלי (עמוד הימיני, סימן טז, פרק ד, אותיות יא-יב) ביאר שרק על האדם חלה מצות השבה והצלה, ברם כאשר אין "אדם", לא קיימת כל חלות מצוה על ממונו. טעמו של דבר, "משום שהאיסור הוא כאן תולדה, ועיקר היסוד הוא שאינו שלו, ודבר שאינו שלו הוא בגדר שאינו בנמצא לגביו כל שאין חברו מרשה לר".

הניסוח היותר מפורסם בעולם הישיבות לביאור העניין הוא - ככל הנראה - זה של ר"ש שקאפ בשערי יושר (ה, א). במענה לשאלה הידועה: מדוע נוקטים "המוציא מחברו עליו הראיה" ומשאירים את החפץ אצל המוחזק בו, ואין נוקטים "ספיקא דאורייתא לחומרא" וחשש איסור הגזל דווקא יפקיע מחזקתו את החפץ! מבאר ר"ש שקאפ כי "כל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו, אינם כדרך כל מצוות התורה. דבכל המצוות הוא מה שהזהירה לנו תורה בעשה ולא תעשה, חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצוות ד'. ובדיני ממונות אינו כן. דקודם שחל עלינו מצוות ד' לשלם או להשיב, צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי. דהרי אף אם קטן הוא הגוזל, דאינו בר מצוות, מכל מקום מוטל על בית דין להציל עשוק מיד עושקו לכוף את הקטן להחזיר החפץ הגזול לבעליו. ועוד כלל עיקרי בזה: דהיכא שאנו דנים על איזה זכות וקנין של אדם באיזה חפץ או שעבוד ממון, אין אנו דנים כלל על ענין שמירת איזה מצוה, אלא ענין מציאות למי קנוי הדבר, ומי ומי ראוי ע"פ תורת המשפטים להחזיק את החפץ". לכן, אחר שהוכרע משפטית "על פ"י הכרעת השכל" שהחפץ של פלוני, כלל לא שייך בזה איסור גזל אשר אינו מתקיים אלא רק כאשר אדם גוזל מחבירו "דבר שעל פי תורת המשפטים הוא של חבירו". ולענייננו, מאחר והכרעה קניינית קודמת להכרעה איסורית, לכן לא ניתן להשתלט על קנין הזולת ולו גם בתואנה מצוותית.

זו אפוא, בקצירת האומר, תמצית הפרשנויות, המעמידות תשתית סברתית להכרעה שתחילה נראתה תמוהה, ועתה מבוארת, לאסור הצלת אדם את עצמו בממון חבירו, כאשר הוא נוטלו שלא מדעתו ושלא בפניו, וזאת גם כאשר מדובר במצב פיקוח נפש.

מעיון להלכה

אכן, כל זה נאה ויפה לפלפול עיון הסוגיה ולפרשנותה הילך והילך. ברם, לאמיתו של דבר ובסופו של דבר, לא מצאנו למי מן הפוסקים שיכריע מפורשות כשיטה זו הלכה, הלכה למעשה. כאשר הרשב"א (ד', סימן יז) נשאל בנדון, קבע נחרצות שההיתר פשוט לחלוטין: "מה שכתבתי נראה לי שהוא פשוט, וקרוב אני לומר שלא הייתי בכך צריך לכותבו, מרוב פשיטותו. שהרי אין לך דבר עומד בפני פקוח נפש, אלא אותן ג' המנויות... ודאי, להציל עצמו על מנת לשלם, פשיטא".

לימים, נשאל ר' יהודה עייאש (שו"ת בית יהודה, יו"ד סימן מז) אודות "מי שנדחקה לו השעה יותר מדאי ולא מצא מי שיפרנסנו, אם מותר לגנוב ולאכול אם ימצא משום פקוח נפש או לא", והשיב: "בסנהדרין איתא דעל כל עבירות שבתורה יעבור ואל יהרג חוץ מג' עבירות... הרי לגבי פיקוח נפש ליכא קיום המצות בין מ"ע בין מצות ל"ת. וא"כ אם אדם זה היה עומד בסכנת מות של רעבון היה נראה דמותר לו לגנוב ולגזול דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש". נכון שהוא מחוייב בתשלומין, ולכך "יציל עצמו וישלם כיון שעומד בסכנת נפשות דמות", אך "נראה דאפילו אין בידו ממה לשלם עכשיו אלא על סמך שירווח אחר זמן ואז ישלם, אף זה קרוי תשלומין דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש".

ואכן, כך הכריעו גדולי הפוסקים. הרמב"ם (הלכות חובל ומזיק ח, ב) כתב כי "המציל עצמו בממון חבירו חייב לשלם", ועל דעת לשלם - מותר; ובשו"ע (חו"מ שנט, א-ד) הורה שאמנם "אסור לגזול או לעשוק אפילו כל שהוא... אפילו על מנת לשלם... כל הגוזל את חבירו, אפי' שוה פרוטה, כאילו נוטל נפשו", ועם זאת כאשר "הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חבירו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם", ולמען הסר ספק הבהיר הסמ"ע (שם, סק"י): "על דעת לשלם מותר, כיון שהוא בסכנת נפשות ואין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש".¹⁷

גם ר"י עטלינגר עצמו, לצד גיבושו אסכולת אוסרים, הבהיר: "לא כתבתי שהדין לא הזכר בפוסקים, אלא שלא מבואר בפוסקים שיש פלוגתא בו בין גדולי הראשונים... לא הזכירו שדעת רש"י אינה כן... ואף דלדינא ודאי פסקינן כפסק הטור ושו"ע דמותר להציל עצמו בממון חבירו, מכ"מ הרווחנו במה שחקרנו לידע שלאו כולי עלמא סבירא להו כן".

*

סוף דבר: למדנית, אכן שמענו על מקורות קדומים ומאוחרים המביעים שיטה שאוסרת על האדם ליטול מממון שאינו שלו, אפילו אם הוא מצוי במצב של פיקוח נפש ואפילו אם דעתו לשלם. ברם הלכה למעשה, נימנו וגמרו הפוסקים כי כאשר אדם נמצא במצב של פיקוח נפש, דעתו לשלם,¹⁸ ואין לו אפשרות אחרת להצלה, יציל עצמו בממון חבירו.¹⁹

¹⁷ וראה שו"ע רש"י, הלכות גזלה, סימן ב.

¹⁸ לעומת זאת, אם אין דעתו לשלם, ולו גם לכשירווח, ההיתר אינו ברור כלל ועיקר – ראה בנין ציון, סימן קע; שו"ת בית יהודה הנ"ל; שדי חמד, כללים, מערכת האי כלל טז ושם פאת שדך, סימן יט.

¹⁹ וראה עוד בזה [כולל התייחסות להשלכת העניין על סוגיית ניתוחי מתים]: שו"ת עמודי אור, סימן ל וסימן קטז; עמק יהושע, סימן טז ונחלת יהושע סימן כג; שו"ת אור גדול סימן א (דף כא, א); שו"ת מהר"ם שיק, יו"ד, סימנים שמז-שמח; נחל אשכול על ספר האשכול, ב, עמ' 117 ואילך; זכר שמחה (במברגר), סימן רלה; שו"ת פרי השדה ב, סימן יח; שו"ת דובב מישרים א', סימן נח; שו"ת יביע אומר, ד', חו"מ סימן ו; שו"ת שבט הלוי, ח', סימן רס, אותיות י-יא; שו"ת בית אב חמישאי, דעת אברהם, יו"ד סימן שנה; שו"ת חבלים בנעימים, ד', יו"ד סימן סד; ספר אשל אברהם [ניימרק], כתובות יט; שבט מיהודה, עמ' נט ואילך; משפטי עזיאל, סימן לב. סיכומי דברים, ראה אוצר מפרשי התלמוד, ספר המפתח – פרנקל והלכה ברורה, בבא קמא ס ע"ב; נועם, ו, (תשכ"ג), עמ' פב ואילך; תורה שבעל פה, ו (תשכ"ד), עמ' מ

לצד כל זה, ולחיתום, אי אפשר שלא לומר דבר על המצב החברתי הירוד המשתקף מן הסיטואציה. שאלה כזו שנדונה לעיל – מז'ן ולז'ן ועד 'נשות דימונה' - ראוי לה להישאר בחינת "דרוש וקבל שכר", ולא הלכה למעשה. תהא האשמה מוטלת בקולר זה השר או באלו מנווטי המדיניות, אם בכלכלה הישראלית ואם בכלכלה העולמית ואם בצירוף השתיים, ואפילו אם אשמת הפרט כרוכה בכך, השורה התחתונה אינה הכלכלה, אפילו לא הקלקלה, אלא הבבואה החברתית. אוי לה לחברה שרואה בניה ובנותיה פושטים ידם ברכוש הזולת, על רקע כזה.

נר לרגלנו ראוי להעמיד את דברי הר"ד סלוביצי'ק זצ"ל (איש האמונה, עמ' 72) המבהיר כי "חסד, משמעותו מקיפה יותר מסנטימנט חולף, מרגשנות זולה. חסד תובע יותר מדמעה רגעית, ממטבע קרה. חסד, פירושו התמזגות עם הזולת, הזדהות עם כאבו, הרגשת האחרייות לגורלו".

ואילך; הלכה ורפואה, ה (תשמ"ח), עמ' קפט ואילך; תחומין טז (תשנ"ו), עמ' 318-328; אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, ד, טורים 562-563 ושם, ה, טורים 409-410, 423-424.